

Intertextualita v díle Jaroslava Durycha

Karel Komárek

Mnoho Durychových děl je vystavěno tak, že autor vkládal do vlastního textu cizí formulace. Pojem „cizí formulace“ znamená buď „vytvořené jiným autorem“, nebo „nacházející se v díle jiného autora“ (v případě, že „jiný autor“ též citoval cizí text). Míra začlenění převzatých pasáží je na různých místech různá: od výslovného vyznačení cizích formulací až po jejich nezřetelné a neohlášené zapojení do vlastního textu. Čtenář nebo interpret nemusí pokaždé cizí původ těchto pasáží rozeznat; jejich přítomnost v autorově textu je ale vždycky funkční a důležitá pro smysl celého díla. Zapojování cizích formulací do vlastního textu se pak různými způsoby projevuje v jazykové stránce díla. Intertextualita je tedy nejen Durychův oblíbený stavební postup, ale také klíč k interpretaci mnoha jeho děl.

Intertextualita je široký pojem pro různé typy vztahů mezi texty od podobností motivických a tematických přes žánrové až po formulační.¹ V Durychově díle budeme sledovat jeden z nich, který je tam zvlášť častý a funkčně exponovaný: citát. Citátem budeme rozumět každý výskyt cizí formulace v Durychově textu: jakoukoliv převzatou pasáž kompletní i zkrácenou, zachovanou doslovně i částečně pozměněnou, oddělenou i zapojenou do syntaktické struktury původních formulací Durychových (i když se všemi druhy citátů nebudeme zabývat). Všechny citáty, které budeme sledovat, pokládáme za reálné (tj. skutečně existující v díle jiného autora) a vědomé (tj. vědomě užitě Durychem). Ukážeme, jak hojně jsou v některých Durychových dílech citáty skryté, použité bez zřetelných náznaků jejich cizího původu. A zaměříme se na jazykovou stránku začlenění citátů do autora textu.

V Durychově díle můžeme rozlišit následující druhy citátové intertextuality, které probereme postupně v oddílech 1. až 5. (v konkrétních případech jsou ovšem mezi některými neostré a průchodné hranice):

1. Citáty ilustrující a komentované

Jsou to citáty vyznačené, oddělené graficky nebo syntakticky od Durychových vlastních formulací, opatřené více nebo méně přesným údajem o jejich autorovi nebo o díle, ze kterého jsou převzaty, případně aspoň náznakem, že jde o cizí text. Durych je používá se stejným záměrem, jaký je u takového způsobu citování všeobecně obvyklý: buď aby je představil a komentoval, nebo aby jimi ilustroval či argumentačně podpořil svou vlastní myšlenku, kterou právě v textu prezentuje. Tak to dělá např. v eseji, kde obecně charakterizuje střední lidský věk neboli „poledne života“:

Doba slabosti uprostřed ohně a spěchu, kdy je člověk puzen jen setrvačností, takže se zdá v činnosti tam, kde je trpnost.

Doba nejzákeřnějších pokušení hmotných i duchovních.

Praví se v Žalmu 90,6:

„*Od střely létající ve dne, od obludy procházející se ve tmách, od útoku a d'ábelství poledního...*“

Tady je ten tajemný název: d'ábelství polední čili daemonium meridianum. Così, nad čím lze kroutiti hlavou, věc zdánlivě nesmyslná, ale podle přemnohých známek v osudech přemnohých lidí neobyčejně strašlivá.

(*Váhy života a umění*, s. 115–116.)

Takové citáty najdeme ve velkém množství v různých Durychových dílech: v prózách historických i ze současnosti, v esejích, v publicistice. Durych cituje Bibli, liturgické texty, spisy církevních učitelů a světců, historické dokumenty a samozřejmě beletrii. Tento druh citátové intertextuality není nijak výjimečný ani řídký v literatuře vůbec.

Problém zvláště pro současného čtenáře představují citáty cizojazyčné. Už samo užití cizího jazyka může být signálem, že daná pasáž je převzatá. V Durychově době byl poměrně rozšířený zvyk, že se zejména latinské, německé, francouzské a anglické citáty vůbec nepřekládaly, a bohužel ani mnohá posmrtná vydání Durychových děl neobsahují vysvětlivky s jejich překladem (např. reedice *Bloudění* z roku 1993 ponechala úplně bez vysvětlení citáty latinské i španělské). Durych často velkoryse spoléhal na jazykové i věcné znalosti čtenářů, když např. citoval latinský liturgický text (sekvenci *Dies irae*) bez překladu i bez udání zdroje:

[...] *ale stále jsem očekával ještě nějaký hlas, ať živých či mrtvých, nebo nějaký zvuk, ať hromu či zemětřesení, a náhle, ať z nekonečnosti či z hrobů, se rozburácela slova hymnu tuba mirum spargens sonum per sepulcra regionum coget omnes ante thronum –*

Ano, takhle bych si byl představoval jak smysl, tak obraz těch výstražných slov. Hroby tvorů a krajin. Hroby hříčů a utrpení. Hroby oblak a hor. Hroby hrobů.

(*Boží duha*, s. 27.)

Když latinský citát přeložíme („podivuhodný zvuk polnice pronikne přes hroby krajin a shromáždí všechny před trůn“), vidíme, že Durych na něj v následujících vlastních větách naráží a vytváří slovní variaci na jeden z jeho motivů.

Cizojazyčné citáty v Durychových textech někdy posilují jejich ironické vyznění; podmínkou toho ovšem je, že jim čtenář rozumí. V románu *Bloudění* najdeme takový případ ve scéně, kdy se dva kněží baví o mladé zbožné dívce:

Kanovník Platejs se usmál a řekl:

„Kterak by se mohla mýlit Vaše Milost! Já se jen podivuji věrnosti té panny, která ostříhá svého jazyka. Taceat mulier in ecclesia!“

(*Bloudění*, 1. díl, s. 103.)

Kněz cituje výrok svatého Pavla „Žena ať v církvi mlčí!“ (1Kor 14,34), který se dodnes ve vnitrocírkevní komunikaci užívá s ironizujícím nebo aspoň škádlivým záměrem.

2. Citáty ustálených obrátů a drobných textových fragmentů

Jde o citáty kratších, někdy i nevětných úsloví, frazémů, okřídlených pojmenování (často biblických) a drobných textových fragmentů, které jsou zapojeny do syntaktické struktury autorových vlastních vět a slouží jako obrazná vyjádření, jako zdůraznění podobnosti určitého jevu v textu Durychově a v textu citovaném. Příkladem je následující souvětí z Durychova cestopisu:

Zdá se, že tu žije dosti lidí, kteří dosud neviděli moře a neměli kdy pozdvihnouti oči k horám, tak blízkým, stinným a vábivým.

(*Římská cesta*, 1933, s. 52; podtrhl K. K.)

Autor tu líčí dojem z vlastního pozorování celkem běžné skutečnosti (lidé ve městě mají možnost prohlížet si okolní hory), ale jednu z propozic vyjádřil gramatickou modifikací biblické věty *Pozdvihl jsem oči svých k horám* (Žalm 120,1).

Pro tento druh citátů je typická neohraničenost a fragmentárnost. Nejsou v autorově textu nijak vyznačeny, ani tam není zmíněn jejich cizí původ. Pokud nejde o obecně známé okřídlené obraty, rozpozná je jenom čtenář s dobrou znalostí výchozího textu. Určitým signálem jejich cizího původu může být jazyková nesourodost s autorovými vlastními formulacemi,² u biblických citátů např. starobylost jejich jazyka, ale ta je vzhledem k Durychovu archaizujícímu stylu málokdy dostatečně patrná. Nejsou pokaždé převzaty doslovně; bývají modifikovány po stránce hláskoslovné, tvaroslovné a slovosledné. Tím vším má tento druh citátů (na rozdíl od ostatních druhů, které tu probíráme) blízko k aluzi.

Probíraný způsob mezitextového navazování samozřejmě zdaleka není typický jenom pro Durycha. Kdybychom ho ale v Durychových textech podrobně zmapovali, ukázalo by se, jak jsou některé z nich hustě protkány vypůjčenými formulacemi a jak to specifickým způsobem spoluvytváří celkový smysl Durychova díla. Získali bychom přesnější představu o tom, jak vypadá výstavba Durychových textů na rovinách obsahu i výrazu. Nyní ukážeme tento druh intertextuality na skrytých citátech liturgického textu.

2.1. Citáty z hymnu *Veni Sancte Spiritus*

Scéna svatby z románu *Paní Anežka Berková*; myšlenky Karla Berky v okamžiku jeho sňatku s Růženkou:

Ted' mohl viděti svou nevěstu tak, jak jí dosud viděti nemohl. Ted' viděl, co mezi nimi jest, jako by blesk sletěl s výsostí a rozžal v srdcích světlo, bez kterého člověk jest ničím, bez kterého srdce jest nečisté, ubohé a ztracené. Ted' srdce ve své chudobě ucítilo nesmírnost darů, nejlepší útěchu, sladké osvěžení, očištění, sílu. Ted' poznávalo přípověď své vznešenosti.

(*Paní Anežka Berková*, s. 536.)

Intertextuální výstavbu tohoto odstavce může odhalit jenom ten, kdo detailně zná církevní hymnus *Veni Sancte Spiritus* (*Římský misál*, s. 353–354). O samotném hymnu není v této románové scéně ani zmínka, ale útržky z něho – přeložené do češtiny, rozmanitě modifikované a seřazené – vyplňují značnou část citovaného úryvku:

blesk sletěl s výsostí > *emitte caelitus lucis tuae radium* (= sešli z nebe paprsek svého světla);

rozžal v srdcích světlo > *veni, lumen cordium* (= přijď, světlo srdcí);

bez kterého člověk jest ničím > *Sine tuo numine nihil est in homine* (= bez tvé božské pomoci nic není v člověku);

srdce ve své chudobě > *Veni, pater pauperum* (= přijď, otče chudých);

nesmírnost darů > *veni, dator munerum* (= přijď, dárce mnohých darů);

nejlepší útěchu > *Consolator optime* (= Utěšiteli nejlepší);

sladké osvěžení > *dulce refrigerium* (= sladké osvěžení);

očištění > *Lava, quod est sordidum* (= umyj, co je nečisté).

2.2. Citáty mešního textu (*Kouzelný kočár*)

Fragmentární citáty mešního textu v Durychových dílech jsou často nevyznačené, nejsou doplněny informacemi o zdroji, ze kterého pocházejí, a objevují se i ve scénách, které s bohoslužbou nesouvisí a líčí něco úplně jiného než církevní obřady. V rodové kronice *Kouzelný kočár* se citát mešního textu skrývá uprostřed autorových vzpomínek na matku:

Kouzelný kočár, s. 426:

Ve čtyřicátém roce, který je obrátníkem života, vracela se mu (= Durychovi) *vzpomínka na ni* (= matku) *stále naléhavěji. Tehdy se ještě díval na smrt jako na něco vzdáleného a necítil zvláštní potřeby vnitřní přípravy k obcování s těmi, kteří ho předešli se znamením víry a spí spánkem pokoje.*

Podtržená věta je překladem formulace z mešní modlitby za zemřelé, která v originále zní: *qui nos praecesserunt cum signo fidei et dormiunt in somno pacis (Římský misál, s. 40)*. Podobně dobře ukrytý citát se nachází v téže knize ve vzpomínce na autorovu tetu:

Kouzelný kočár, s. 581–582:

[...] *teta Pepa však přes všechny nesčíslné záchvaty chrlení krve, jimiž děsila nezkušené, a přes nespočetné injekce proti nejrůznějším a nejzáhadnějším kolikám měla kořen až bezbožně tuhý a musila se z vlastního domu vystěhovat do bytu velice skrovného, kde většinu času proležela, hřešíc myšlenkami, slovy i činy.*

Závěr souvětí je mluvnickou transformací latinské věty *quia peccavi nimis cogitatione, verbo et opere*, která zaznívá při vyznání hříchů na začátku mše (*Římský misál, s. 24*); v kontextu Durychovy vzpomínky ovšem nabývá silně ironického vyznění. Je evidentní, že tyto a podobné citáty rozezná v Durychově textu jenom čtenář se zvláštní znalostí katolické liturgie.

3. Citáty skryté a nevyznačené

Skryté, nijak nevyznačené citáty celých vět nebo několikavětých úryvků cizího textu jsou buď prostě vloženy mezi Durychovy vlastní věty, nebo zapojeny dovnitř jejich syntagmatického řetězce. Na rozdíl od předchozího druhu neplní primárně funkci obrazného vyjádření a jenom málokdy jsou gramaticky modifikovány. Jejich cizí původ není v daném díle výslovně uveden ani naznačen. Výsledkem je textová koláž, ve které se původní a převzaté formulace neznatelně proplétají. Durych užívá tento postup v historických prózách; citáty tedy pocházejí z historických dokumentů nebo ze starších literárních památek. Neznalost těchto zdrojů a nezřetelné hranice citátů ve výsledném textu pak způsobují, že čtenář nebo interpret může vnímat převzaté pasáže jako autentický Durychův text. Toto riziko vzniká např. u próz o době barokní. Obdivuje-li někdo Durychův barokizující jazyk a styl, může se stát, že tím nevědomky složí poklonu některému z českých barokních autorů, jehož věty Durych nenápadně vplel do vlastního textu.

Je to tedy intertextualita maximálně maskovaná a její odhalení nebývá vždycky jednoduché, přestože v některých partiích historických próz se stala významným stavebním principem. Poměrně velký rozsah převzatých pasáží a maximální utajení jejich cizího původu mohou vést k otázce, zda takto komponované Durychovy prózy nejsou plagiáty nebo mystifikace. Ale podrobnější zmapování tohoto druhu intertextuality ukáže, že Durych nevyužíval cizí zdroje k tomu, aby jimi nastavil a mechanicky prodloužil vlastní text; naopak – citoval je s konkrétním uměleckým záměrem.

Užití a fungování skrytých citátů tohoto druhu znázorníme na vybraných částech próz *Bloudění* (1929) a *Masopust* (1938).

3.1. Skryté citáty v trilogii *Bloudění*

V *Bloudění* je jedinečným způsobem vyvolána barokní atmosféra. Vytvářejí ji především obsahové a kompoziční prvky, ale podílí se na ní také výrazová a jazyková stránka díla. Durych logicky usiloval o to, aby jeho vyjadřování připomínalo zvolenou historickou dobu. A využíval k tomu nejen vlastního stylizačního mistrovství, ale též přímých citátů z dobových literárních památek, které rafinovaně zakomponovával do textu románu. Z historických pramenů, které použil, čerpal nejen informace, ale i formulace. V *Bloudění* se tedy vzájemně doplňuje řeč autora s řečí pramenů.

Např. v 2. kapitole 3. dílu *Bloudění*, která vypráví o vpádu Sasů do Prahy na přelomu let 1631 a 1632, se na víc než deseti místech téměř doslovně cituje 17. kapitola 2. dílu *Poselkyně starých příběhův českých* od Jana Františka Beckovského (1658–1725), a to v rozsahu od několika řádků až po dlouhé odstavce. Durych z ní vybíral především informace, kterými posílil kronikářský charakter svého vyprávění: o vykořisťování Pražanů saským vojskem, o obsazování katolických kostelů a podobně. Zvláště ho zaujala událost, kdy saský velitel Vavřinec Hoffkirch nechal uloupit zázračný obraz Panny Marie staroboleslavské a postavil ho uprostřed Staroměstského rynku na pranýř. Durych použil k vylíčení této scény přes dvacet řádků z *Poselkyně*; pochopitelně je začlenil do svého textu bez jakéhokoli vyznačení, takže i pozorný a předem informovaný čtenář může jen zhruba odhadnout, kde končí Beckovský a začíná Durych. Je pravděpodobné, že Durychovým autorským záměrem

bylo právě prolnutí a splynutí obou vrstev textu. Ale nabízí se otázka, jestli přece jenom podle něčeho není poznat rozhraní obou pásem. Srovnajme v obou dílech úryvek, ve kterém se jedna česká žena veřejně ozve proti zesměšnění Panny Marie.

Poselkyně starých příběhův českých, s. 179–180:

O tak velký tomu svatému obrazu učiněný potupě zvěděvši paní Alžběta z Plavna, rozená Kořenská, skrze ty v zbroji stojící saský vojáky mocně k tomu obrazu se protlačila, před ním na svá kolena padla a hlasitě zvolala: „Rodičko Boží, Panno nejsvětější neprodlívej se mstítí nad tvými nepřáteli.“ Hotova tehdaž ona byvši, jak se potom sama přiznala, své živobyťi na tom místě před tím svatým obrazem zanechatí, každého okamžení v tom svém modlení očekávajíc, brzo-li jí který kacíř hlavu setne.

+

Bloudění, 3. díl, s. 74–75:

O tak velké tomu svatému obrazu učiněné potupě zvěděvši paní Alžběta z Plavna, rozená Kořenská, skrze ty v zbroji stojící saské vojáky mocně k tomu obrazu se protlačila, před ním na kolena padla a hlasitě zvolala: „Rodičko Boží, Panno nejsvětější neprodlívej se mstítí nad tvými nepřáteli.“ Hotova tehdaž ona byvši, jak se potom sama přiznala, své živobyťi na tom místě před tím svatým obrazem zanechatí, každého okamžení v tom svém modlení očekávajíc, brzo-li jí který kacíř hlavu setne. Ale marně čekala, jen čeští kacíři se velmi usmívali, a saská stráž mrzutě na ni hleděla.

Větu, kterou jsme podtrhli, už dodává Durych sám. Tento dodatek je vlastně ironickým komentářem k předchozí objektivní informaci kronikáře, a ironie, jak víme, je Durychův oblíbený prostředek. Podobných ironických komentářů najdeme v dané kapitole mnoho; a zpravidla podle nich rozeznáme hranici mezi formulacemi Beckovského a Durycha.

Pak ale existuje v této kapitole scéna, kterou u Beckovského nenajdeme, ačkoliv i na ní se dá poznat, že obsahuje formulace barokního pisatele. Je to příběh saského vojáka Zeisiga, který se v jednom pražském domě se svými druhy opil a v tomto stavu poplival obraz Krista v Getsemanské zahradě. Durych z této události vytvořil nesmírně působivou psychologickou sondu, která ukazuje beznaděj lidské duše v bezútěšné době. A právě podle psychologického záběru a podrobného zobrazení subjektu můžeme odlišit Durychovy vlastní pasáže, které jsou ovšem zarámovány větami z historického dokumentu. Pro názornost rozdělíme souvislý text ukázky na části (A) až (C).

Bloudění, 3. díl, s. 50–51:

(A)

Tehdy začal zlořečiti a křičeti a slovy, kteráž pobožné uši slyšeti se ostýchají a sotva strachem slyšeti je mohou, Spasitele k chlastu pobízel.

(B)

Třásl se zuřivostí, když postavil pohár zpět na stůl a položil ruce na obraz, opíraje se o něj a hledě s nenávistí do obličeje na obraze. Ale na obraze se nic nehnulo.

Patřil do těch očí s nevýslovným opovržením. Ale ty oči byly také jen malovány barvou a štětcem na plátně, byly netečné a kalné. Ale poněvadž každé oko, i malované, je zrcadlem, poznal náhle v jednom oku svůj pohled, svou bezútěšnost, svou marnost. Bylo to jen pomalované plátno. Nic více.

(C)

Tu nemaje dosti na bezbožném a nešlechtném svém křiku, naposledy ze svých zlořečených úst šeredným krchnutím na týž obraz Pána Krista, jakožto bohaprázdný, bezbožný člověk plil a prsa Krista Pána malovaného na témž obraze nešlechtně uplval.

V části (A) Durych téměř doslova cituje dobovou zprávu.

Část (B) líčí stupňující se napětí v duši vojáka; formuloval ji sám Durych. Od kronikářského záznamu se liší subjektivistickým pohledem do lidské psychiky.

Část (C) je zase převzata z předlohy; poznáme to i podle jazykové stránky. Psychologickou sondu tu vystřídal vnější, objektivní pohled vypravěče.

Uvedená scéna v původním zdroji zní takto:

„Z knihy pamětí Starého Města pražského“, s. 713–714:

Tento pak Jan Zeissig nešlechtně sobě počínal, a spatřiv obraz pána Krista v zahradě se modlíciho, k pití těmi slovy, kteréž pobožné uši slyšeti se ostýchají a sotva strachem slyšeti mohou: „Du Sakrament, sauf mit, sauf mit!“ pobízel. A nemaje dosti na takové bezbožné a nešlechtné své řeči, na posledy z svých zlořečených úst šeredným krchnutím na týž obraz pána Krista, jakožto bohaprázdný bezbožný člověk plil, a prsy Krista pána malovaného na témž obraze nešlechtně uplval.

Barokní text může svou dikcí vyvolat dvojí dojem. Jednak působí pateticky a vznešeně, což je důležité pro evokaci historické atmosféry. Na druhé straně však může současnému čtenáři znít až komicky, a myslím, že právě tato nechtěná komičnost starých textů Durycha přitahovala a podněcovala ho k ironii, kterou je román prostoupen. Ostatně i Arne Novák, který význam převzatých pasáží v *Bloudění* nedocenil, nazval Durycha „ironickým čtenářem starých kronik a historické literatury“.³

Citáty barokních pramenů nejsou pro text *Bloudění* žádnou přítěží. Naopak jsou odrazovým můstkem pro Durychovy ironické komentáře a psychologické sondy. Durych jimi posílil historickou autentičnost románu a také díky nim takřka ponořil čtenáře do atmosféry popisované doby. Metoda textové koláže je v historické próze častá a používal ji mimo jiné už Alois Jirásek, jak ukazují *Staré pověsti české* nebo *Temno*. Nicméně způsob, jakým je zharmonizována řeč pramenů s řečí autora v *Bloudění*, je zcela osobitý a můžeme ho považovat za jeden z prvků, kterými Durych ve své době obohatil a inovoval žánr historické prózy.

3.2. Skryté citáty v románu *Masopust*

Text románu *Masopust* obsahuje na řadě míst biblické citáty. Některé z nich jsou vyznačeny, případně opatřeny informacemi v uvozovacích větách, ze kterých plyne jejich příslušnost k Bibli: např. Zpěv Ezechiášův (Iz 38,10–20), citovaný latinsky v kapitole *Modlitba noční*, nebo výrok vojevůdce Holoferna (Jdt 11,21), uvedený i s vysvětlujícím údajem v kapitole *Světlo* (s. 87): *Na nic si nevzpomínal než na slova Holofernova: Jestliže mi to učiní Bůh tvůj, bude můj Bůh, a jméno tvé bude jmenováno po vsí zemi*. Další citáty jsou ale skryté, tj. zařazené do textu prózy bez jakéhokoli vyznačení i bez upozornění, že jde o formulace převzaté z bible. Případné náznaky jejich biblického původu jsou tak minimální, že čtenář bez hlubších znalostí Bible si souvislost nemusí uvědomit a může ji nanejvýš vytušit z obsahu nebo z archaického stylu citovaných vět. Durych v *Masopustu* citoval Bibli podle vydání, které redigovali Václav Fortunát Durych a František Faustín Procházka a které finančně podpořila císařovna Marie Terezie; říkalo se mu proto „císařská bible“ (*Biblí česká*, Praha 1778–1780).

Nejvíce biblických citátů v *Masopustu* pochází z deuterokanonické starozákonní knihy *Judit*. Příběh židovské ženy, která svou krásou oklame asyrského vojevůdce Holoferna a usekne mu ve spánku hlavu, čímž přispěje k porážce nepřátelského vojska, je sám o sobě dost známý (byl víckrát umělecky zpracován, viz narážky na něj v románu Karla Čapka *Život a dílo skladatele Foltýna*), ale jeho biblická textová podoba do obecného povědomí příliš nepronikla. Může to být tím, že deuterokanonické části Starého zákona chybějí v nejvíce rozšířených překladech Písma (Kralická bible podle vydání z roku 1613, většina vydání ekumenického překladu od roku 1979) a že novější překlady užívané v katolickém prostředí (Starý zákon v překladu Josefa Hegera, vydání ekumenického překladu s deuterokanonickými knihami z roku 1987, česká verze Jeruzalémské bible) tlumočí knihu *Judit* podle delšího řeckého znění, které se dost liší od znění latinské Vulgáty. Vulgáta byla ovšem předlohou Bible svatováclavské a také překladu z let 1778–1780, který citoval Durych; proto současný čtenář *Masopustu* formulace z knihy *Judit* v této podobě jen těžko identifikuje.

Řada citátů z knihy *Judit* se nachází v pasážích, které zobrazují vztah dvou postav *Masopustu* – Evy a Barucha. Eva, půvabná dívka, která se chystá na masopustní zábavu a předtím koketuje se svým poručíkem Baruchem, je pomocí biblických formulací připodobněna k starozákonní Juditě. Žid Baruch, který tajně miloval už její matku a teď miluje ji, je pak znázorněn jako Holofernes, okouzlený a nakonec přemožený krásnou ženou. Charakteristika postav biblických a románových si tu vzájemně odpovídá, obě tvoří významovou paralelu:

Masopust, s. 37 (vnitřní monolog Barucha ve chvíli, kdy Eva na svých kolenou hladí jeho hlavu):

Ach, nikoliv pouze z rozmaru všetečného se oblékla Eva v roucho radosti své a obula střešičkami nohy své! To jistě Pán všemohoucí uškoditi chtěl jemu a takto jej vydal v ruce ženy, aby si hlavu jeho položila na svá kolena. Uchvátily střešičky její oči jeho, jatou učinila krása její duši jeho. Kéž by pak také probila jej či mečíkem utála šíji jeho!

+

Bibli česká, 1778–1780 (Judit se strojí před cestou k Holofernovi):

a oblékla se v roucha radosti své, a obula střešičkami nohy své (Jdt 10,3);

(chvalozpěv Judity po porážce Holoferna):

Pán pak všemohoucí uškodil jemu, a dal jej v ruce ženy, a probodla jej (Jdt 16,7);

Střešičky její uchvátily oči jeho, krása její jala duši jeho, stála mečíkem šíji jeho (Jdt 16,11).

Pak ale najdeme místa, kdy formulace z knihy *Judit* je použita v *Masopustu* v poněkud odlišném smyslu. Biblický citát má sice nadále stejný jazykový význam, ale situační kontext, do kterého je zasazen, není úplně analogický s kontextem výchozím. Např. Judit lásku k Holofernovi jenom předstírala, kdežto Eva Barucha skutečně miluje:

Masopust, s. 66 (vnitřní monolog Evy v situaci, kdy začíná cítit k Baruchovi náklonnost):

Bože mých otců, dej, ať jest jat osidlem očí svých na mně a porazíš jej ze rtů lásky mé!

+

Bibli česká, 1778–1780 (Judit se modlí před cestou k Holofernovi, kterého chce zahubit):

necht' jest jat osidlem očí svých na mně, a porazíš jej ze rtů lásky mé (Jdt 9,13).

Vztah Evy a Barucha je v *Masopustu* dále ilustrován skrytými citáty ze starozákonní knihy *Ester*. Titulní hrdinka, krásná židovská dívka, byla vybrána do harému perského krále. Její pěstoun Mardocheus se pak usadil před branami královského paláce, aby jí byl nablízku. Podobně v románu se Evin poručník Baruch pohybuje před domem, kde Eva o masopustní noci přijala svého nápadníka Šimona Vlka. Souvislost s příběhem Ester je tentokrát v románu výslovně zmíněna:

Masopust, s. 73:

Zůstati slušelo se mu u dveří domu. Tak přece učinil Mardocheus, sedaje u bran paláce královského, když přebývala tam Esther.

Ovšem, pravila bázeň, vždyť to byl Mardocheus, syn Jaira, syna Semei, on však byl žid jen všelijaký; v paláci dlela pak Esther, kde vcházel k ní veliký král, zatím co k Evě se vtíral muž nešlechtný.

Masopust, s. 82:

Nemohl takto však zůstati žid. Věděl-li Mardocheus, na koho čeká, a živa že ráno se ukáže Esther, nic nevěděl on.

Záleží ovšem na tom, zda čtenář *Masopustu* tyto postavy zná nebo si domyslí, že pocházejí z Bible. A ani pak ještě není jisté, že rozpozná v Durychově textu přímé citáty z knihy *Ester*. To zase předpokládá detailní znalost dané části bible, nejlépe v některém starším překladu.

Vhodné formulace našel Durych také v knize *Job*. Job, postava symbolizující utrpení člověka, nařiká nad těžkostmi lidského života. Jeho výroky si opakuje Baruch v kapitole *Tmy egyptské*, když se vrací od Evina domu do židovské čtvrti. Tíží ho výčitky svědomí, že se nebránil citům ke křesťanské dívce a že na její pokyn dokonce rozžal světlo pod obrazem Panny Marie. V próze není naznačeno, že jeho vzdechy jsou převzaty z knihy *Job*. Ale jejich zvláštní obraznost a také slovosled mohou i neinformovaného čtenáře vést k odhadu, že jde o biblické citáty:

Masopust, s. 71:

Jak byl by ted' blažen, kdyby byl v hodině pokušení raději býval zavřel svůj dům a do ohně hodil klíč řka: Potěší mě lůžko mé a potěšení míti budu, mluvě s sebou na posteli své

–

Masopust, s. 72:

V úzkosti zacpal si uši.

„Bože mých otců,“ úpěl, „vím, že ted' děsiti budeš mě skrze sny, a skrze vidění hrůzou porazíš –“

Bolestně nahlížel do tmy, kde krčila se židovská brána. Posvátné bylo to místo. Co tam chtěl Baruch, syn Danielův?

„Protož,“ zastenal, „oběšení zvolila si duše má a smrt kosti mé!“

+

Biblií česká, 1778–1780:

Dím-li: Potěší mne lůžko mé, a polehčení míti budu mluvě s sebou na posteli své. Děsiti mne budeš skrze sny, a skrze vidění hrůzou porazíš. Pro kteroužto věc zvolila oběšení duše má, a smrt kosti mé (Job 7,13–15).

V biblických citátech jsou zastoupeny také *Žalmy*. V kapitole *Truchlení*, která je lyrickým monologem žida Barucha, jsou bez vyznačení citovány verše 4–10 Žalmu 101 (v ukázce je podtrhujeme). Čtenář, který je předem nezná, může odhadnout jejich cizí původ jenom podle odlišné dikce a obraznosti:

Masopust, s. 178–179:

Ó, Pane, Pane! Kéž bych se mohl státi písmenem ve tvé knize! Kéž bys mě vysušil jako červa nad plamenem svíce a vtiskl pak hluboko do pergamenu!

Jako dým hynou však dnové moji a kosti mé jako dřevo se sesychají.

Pokosen jsem jako seno, a uvadlo srdce mé, že jsem zapomněl jísti chleba svého.

Od lkání mého přilnula kost má ke kůži mé.

Podoben učiněn jsem pelikánu pouště, učiněn jsem jako výr na domě.

Bděl jsem, a učiněn jsem jako vrabec osamělý na střeše.

Neboť popel jako chléb jsem jídal, a nápoj svůj s pláčem směšoval – –

Ó, veliké truchlení nad mrtvými! Ó, ty, ještě nevýslovnější truchlení nad živými! Čím medle svůj se tělo tak jako červ než bezmeznou touhou, aby se zplodilo opět či zrodilo tělo, jemuž by odkázalo truchlení své! Ó, truchlení nekonečné, truchlení zlořečené a krásné, truchlení synů zapuzených!

Ani vydání *Masopustu* za Durychova života, ani jeho jediná posmrtná reedice z roku 1969 však neobsahuje vysvětlivky, ve kterých by se na toto textové propojení románu s Biblií upozornilo. Vnímání díla je tím poněkud omezeno.

4. Citáty skryté a signalizované

Od právě popsaného druhu se liší citáty nebo parafráze převzatého textu, jehož cizí původ je v díle signalizován. Bud' najdeme informace o převzatém textu v uvozovacích větách (ty ale u Durycha nebývají dostatečně podrobné), nebo se dá jeho cizí původ odhadnout z obsahu a kompozice díla. Tímto způsobem se citují především bohoslužebné texty, hagiografické spisy a historické dokumenty. Ty jsou většinou původně cizojazyčné (latinské, německé, italské, francouzské), ale Durych je uvádí česky, takže víc splývají s jeho vlastními formulacemi a jsou ve výsledném textu hlouběji ukryty (jejich cizí původ není signalizován cizojazyčným zněním). Bud' je překládá doslovně (to se týká bohoslužebných textů a korespondence), nebo je parafrázuje a volně sestavuje fragmenty jejich překladu (to vidíme hlavně na příbězích misionářů, které Durych čerpal z dobových hagiografií).

Malý výběr z mnoha příkladů tohoto druhu intertextuality v Durychových prózách znázorňuje různé způsoby signalizace cizích formulací a poměr jejich přeloženého znění k cizojazyčné předloze.

4.1. Modlitba při odchodu misionářů (*Služebníci neužiteční*)

Scéna loučení s misionáři v závěru 1. dílu tetralogie *Služebníci neužiteční* obsahuje bohoslužebné texty (v doslovném překladu), jejichž cizí původ plyne z kontextu a navíc je výrazně signalizován v uvozovacích větách. Ale údaj o jejich zdroji (*antifony Itineraria*) je tak stručný, že k jeho nalezení příliš nenapomáhá.

Služebníci neužiteční, s. 213:

Chrám se rozplýval v slzách. Zvony jásaly.

Nyní vrhli se na zem k chvalo zpěvu Zachariášovu, po němž následovaly antifony Itineraria. Pak vstal první z odcházejících a pozdvihl hlas:

Bože, který jsi synům izraelským suchou nohou dal přejít moře a který jsi třem mudrcům cestu k tobě vedením hvězdy ukázal, dej nám, prosíme, cestu příznivou a čas pokojný, abychom vedením anděla tvého svatého k místu, kam putujeme, a posléze k blaženosti věčné šťastně dospěli!

Bože, který jsi Abrahama jinocha svého z Ur Chaldejských vyvedl a po všech cestách putování jeho bez pohromy zachoval, prosíme, abys nás, služebníky své, ostříhati ráčil: budiž nám, Pane, v úzkosti radou, na cestě útěchou, v úpalu stínem, v dešti a mrazu přístřeším, v zemdlení vozem, v protivěnství záštitou, v zchromnutí berlou, v ztroskotání přístavem, abychom tvým vedením tam, kam putujeme, šťastně dospěli –

Skončiv modlitbu, zvolal hlasem velikým:

Procedamus in pace!

Itinerarium je součástí Římského breviáře;⁴ jsou to modlitby duchovenstva před odchodem na cesty. Povědomí o nich je u současného čtenáře sníženo mj. tím, že breviář prošel po Druhém vatikánském koncilu (1962–1965) rozsáhlými změnami a jeho české vydání (*Denní modlitba církve*, díl I–IV) už modlitby *Itineraria* neobsahuje.

Že modlitby nesložil sám Durych, o tom kromě kontextu a informací v pásmu vyprávěče (*Skončiv modlitbu...*) svědčí i jejich kompozice. V různých obřadech římskokatolické církve existují modlitby, které mají ustálenou následující strukturu: 1. oslovení osoby, které je modlitba adresována (*Bože...*), 2. připomínka činů nebo vlastností této osoby (*kteří jsi synům izraelským suchou nohou dal přejít moře...*), 3. vyslovení prosby (*dej nám, prosíme*), 4. pojmenování dobra, o které se prosí (*cestu příznivou a čas pokojný*), 5. účel, který má toto dobro přinést; důvod, proč se o ně prosí (*abychom [...] k místu, kam putujeme [...] šťastně dospěli mohli*). Stejnou strukturu vidíme i na modlitbách citovaných Durychem. Je samozřejmě teoreticky možné, že by Durych dovedl tuto strukturu napodobit, ale existence latinského znění těchto modliteb tuto možnost vylučuje. Kompoziční struktura v tomto případě pravdivě signalizuje cizí původ textu.

4.3. Zpráva o mučednické smrti Rudolfa Aquavivy (*Služebníci neužiteční*)

Kapitola *Rozcestí* z 1. dílu tetralogie *Služebníci neužiteční* líčí slavnostní shromáždění v jezuitském kostele v italské Nole, kde kazatel vypravuje o mučednické smrti misionáře Rudolfa Aquavivy a jeho druhů v Indii. Obsahem vyprávění je relativně nedávná událost, takže kázání vlastně představuje jakousi aktuální zpravodajskou relaci pro shromážděné věřící: misionáři zahynuli roku 1583, shromáždění líčené Durychem se konalo 1584. Kapitola má dvě textová pásma (dějová, časová i místní): první tvoří události vyprávěné v kázání, druhé pak autorovo vylíčení průběhu slavnosti. Příběh misionářů v Indii se tedy střídá s dějem slavnosti v nolském kostele a toto kompoziční propojení je určitým signálem, že text kázání je citován nebo parafrázován podle cizího pramene. Další signál přináší krátká zmínka v úvodu kapitoly, v autorské řeči: *Proto rychle v těch dnech byla tištěna Relazione della felice morte a s velikou horlivostí se připravovala slavnost...* (*Služebníci neužiteční*, s. 66.) Čtenář si může domyslet, že z této relace asi čerpal kazatel a následně i Durych. Ale v případě zprávy o mučednictví Rudolfa Aquavivy to nemusel být jediný zdroj. Zprávy z misí se v prostředí jezuitského řádu šířily a čerpaly jedna z druhé, takže můžeme bez rizika nepřesnosti vyjít z předpokladu, že pro Durycha byla primárním zdrojem kniha českého jezuita Matěje Tannera *Societas Iesu usque ad sanguinis et vitae profusionem militans* (Praha 1675), která příběh Rudolfa Aquavivy taky obsahuje; na ni se Durych odvolává v mnoha článcích jako na svůj hlavní pramen pro tetralogii *Služebníci neužiteční*. Následu-

jící ukázka svědčí o tom, že pasáže o Rudolfovi Aquavivovi mohly vzniknout překladem a parafrází příslušné kapitoly z knihy Matěje Tannera:

Služebníci neužiteční, s. 72:

Bylo dusno a mdlo. Ale kazatel pokračoval.

Mluvil o bratru Aranhovi, jemuž přesekli šíji a hrud' prokláli kopím. I byl tehdy považován už bezpečně za mrtvého a zůstaven za ohradou. Pak přivedli k podívané i ženy a děti, ty však zpozorovaly, že dosud jest živ. Tu ho popadli s křikem a k počtě své modly vlekli dvakráte po kamenech, které křesťané zanechali z její pagody. Pak ho postavili a kázali mu, aby modle vzdal poctu, stoje na jedné noze, jak oni to činívají svým způsobem směšným. Ale nechtěl to učiniti. Tu stříleli muži po něm z luků, kdežto hoši a dívky, i ty nejútlejší, ho drásali bodci. Všichni namáčeli všechny tyto své zbraně v jeho krvi a na usmířenou je obětovali své modle. Ale zdálo se jim, že není tím učiněno modle zadost, proto krví jeho ji natřeli celou.

+

Matěj Tanner, *Societas Iesu...*, s. 248:

[...] *invadere Franciscum Araneam, quem gladio vulnerarunt in gutture, et lanceam adegerunt in costas. lacuerat is prope sepem, aegram trahens animam, donec Barbari reliquis interfectis, occisorum cadavera numerarent; atque ubi conspicati sunt Franciscum spirantem adhuc, omnis ad eum virorum, mulierum, ac puerorum multitudo convolat, magnis clamoribus prae laetitia gestientium; qui quo plus honoris haberent Idolo suo bis circa illud seminecem raptant; deinde ut mos est gentis in reorum quaestionibus, uno tantum pede consistere iubent, tum etiam Idolo supplicare. Quod eum constantissime facere renueret, positus est quasi signum ad sagittas, quas innumeras in eum miserunt, et sanguine imbutas Idolo consecrarunt. Atque is fuit universorum furor, ut ne pueri quidem ipsi puellaeque in eius corpore lacerando, suisque manibus, mucronibus, iaculis, et praecutis sudibus configendo [...]*

Ale text *Služebníků neužitečných* prošel složitým vývojem. Durych publikoval starší verzi kapitoly *Rozcestí* časopisecky pod názvem *Rudolf Aquaviva* (viz bibliografický údaj za textem), a v té měla jiné znění i zpráva o Rudolfovi Aquavivovi. Autor tedy nepoužíval cizí zdroj mechanicky, naopak jeho překlad a parafrázi dále propracovával.

Rudolf Aquaviva, s. 417:

O tom, jak Francisco Aranha, bratr pomocný, jemuž byla šíj roztáta mečem, žebra pak prohnána kopím, považován již za mrtvého, ležeti zůstal za plotem, dokud pohané, kteří pro něho přišli se ženami a s dětmi, nepoznali, že ještě dýchá. Tu ho popadli a dvakráte vlekli po zemi kolem rozbořené pagody k počtě své modly, načež postavivše ho, kázali mu, aby vzdal modle poctu, stoje na jedné noze po způsobu pohanském. Což když učiniti nechtěl, počali pohané pohlaví mužského stříletí do něho z luků, hoši pak i s dívkami věku útlého tělo jeho drásali rukama, noži, šípy a špičatými plaňkami, meče, šípy, kyje i jiné zbraně namáčeli pak v jeho krvi, obětující je uražené modle, kterou za jásotu nesmírného též jeho krví natřeli.

Knižní a časopisecké znění této pasáže vychází evidentně ze stejné předlohy, ale časopisecké znění se vyznačuje větší závislostí překladu na předloze, jak ukazuje mj. napodobování latinských participiálních vazeb nebo zachování vztažných zájmen na začátku vět, např. *Quod eum constantissime facere renueret* > *Což když učiniti nechtěl...*

Tento druh citátové intertextuality slouží Durychovi mj. k specifické prezentaci pramenů v historických prózách, jejichž fabule není fiktivní. A zase není zdaleka typický jenom pro Durycha; je poměrně obvyklý v realistické historické próze. Jedním z mnoha příkladů může být kázání patera Koniáše v románu Aloise Jiráska *Temno* (1916); Jirásek ho převzal z Koniášovy postily *Vejtažní naučení...* (1746). Tady sice nejde o překlad, ale způsob začlenění citovaného textu do románu je v principu stejný.

5. Citáty meziřádkové (dialogické)

Při tomto způsobu citování je cizí souvislý text rozložen na krátké úryvky a prokládán vlastními Durychovými formulacemi. Převzaté úryvky jsou odlišeny od autorova textu od-

stavci či uvozovkami a jejich zdroj může být v díle přímo jmenován nebo aspoň naznačen. Citovány jsou modlitby, historické dokumenty nebo díla dobových autorů. Durych je začleňuje do svých děl takto: některá postava pronáší nebo slyší onen převzatý text a hned v duchu reaguje na jeho obsah. Jednotlivé věty cizího textu jsou prokládány nevyslovenými myšlenkami oné postavy, a v těch se samozřejmě tlumočí Durychovy vlastní reflexe. Části citovaného textu a vnitřního komentáře se pravidelně střídají jako repliky v dialogu.

5.1. Dopis Karla Spinoly (*Služebníci neužiteční*)

Prvním dílem, na kterém znázorníme tento typ intertextuality, je tetralogie *Služebníci neužiteční*. Ondřej Koupil o ní v recenzi napsal, že je to „ráj intertextuality“.⁵ Příklad najdeme v kapitole *Al Gesù*. Hlavní hrdina příběhu Karel Spinola, který zatím u jezuitů studuje, se rozhodl stát se řádným členem Tovaryšstva Ježíšova a píše o tom svému strýci kardinálu Filipu Spinolovi. Kardinál, který pro synovce chystal podstatně výnosnější církevní kariéru, se nad jeho dopisem silně rozčiluje. Jezuité byli totiž ještě mladý a ne všemi respektovaný řád, žili asketicky a často odcházeli do zámořských misí. Durych text Spinolova dopisu sám nevytvořil; jeho latinské znění obsahuje kniha Matěje Tannera *Societas lesu usque ad sanguinis et vitae profusionem militans...* (Praha 1675), kde se nachází Spinolův životopis. Některé pasáže *Služebníků neužitečných* ale svědčí o tom, že Durych měl k dispozici Spinolův dopis také v italské (zřejmě originální) verzi; v kapitole *Hymna Bellarminova* si kardinál znovu pročítá list, tentokrát v přítomnosti synovce:

„*Si, si,“ syčel smutně, drže list proti oknu; „zde stojí to všecko: non mi mancherà mai una Cella, nell’ ultime parti del Mondo, radiche di herbe, e un poco di acqua salata – To mně jsi tak prorokoval! Toho já jsem se dočkal!“*
(*Služebníci neužiteční*, s. 128.)

Opis italské verze Spinolova dopisu jsme našli v Durychově pozůstalosti.⁶

Durych uvádí Spinolův dopis do textu prózy ve vlastním překladu. K jednotlivým větám dopisu pak připojuje kardinálovy vzrušené reakce, které ovšem formuluje sám jako fikci; ty svědčí o tom, jak Durych četl historický dokument s pozornou fantazií a snažil se domýšlet informace v něm zachycené.

Služebníci neužiteční, s. 78–80:

Několikrát četl kardinál list.

„– Vím jistě, že pater rektor se nevrátí záhy. Proto prosím Vaši Signorii, aby žádané dovození mi poslala ihned –“

Hůře nenaléhají ani bandité za branami. Proč takový spěch?

„– abych na den svatého Tomáše mohl vstoupiti do noviciátu –“

Málem hádal by čtoucí, že snad jinoch byl ve spolku se sodomity a teď v nebezpečí hledá prostředky desperátní, aby zachránil hrdlo.

„Už, prosím, mě nezdržujte! Vždyť už nepotřebuji ani svolení rektorova, neboť přijel sem právě pater provinciál, jenž mou žádost chce splniti sám.“

Tedy v tom je ten vtíp!

Co prospělo, že tak dlouho byl zdržován v Římě pater rektor! Tedy provinciál! Ten zá-ludný lišák! Toho přivedl ďábel schválně z Neapole, když –

Tady to stojí:

„Chce-li přece jen Vaše Signorie mě zdržeti, dokud nepřijde dovození pana Ottavia, tu opětne ujišťuji, že ho není už třeba. Ať svolí, či ne, moje povolání se tím nezmění.“

To není jen z hlavy toho jinocha. Ach, ti lotři!

[...]

„Zklamou-li mě tyto prostředky, pak si vyhledám kout, třebas na konci světa, kde bych o zelinkách s troškou solené vody mohl žiti jen Bohu. Neboť je-li Bůh se mnou, kdo proti mně?“

Ale kdopak mu brání, aby o zelinkách a solené vodě nežil, sedě si v koutku, až do toho dne, kdy ho opustí tento nezdravý humor! Proto jistě se nemusí trmáceti až na konec světa [...] Odkud však potřeba toho vznikla v těle tak mladém? Není vinen spíše ničemný ku-chař?

[...]

„Končím, abych už nezdržoval, v Nole 7. prosince 1584.“
Věru prokletý den.

Citované pasáže Spinolova dopisu znějí v latinské verzi takto:

Matěj Tanner, *Societas Iesu...*, s. 289:

Intellexi proferendum esse bene longe adventu P. Rectoris; sed obtestor Dominatio-
nem Vestram Illustrissimam, ne gravetur proximo tabellario sententiam mihi suam per-
scribere, ut festo S. Thomae ingredi in Societatem queam: nec diutius obsecro me mo-
retur, quia moras non fero. Adventu Rectoris iam mihi non est opus, cum hic adsit Provin-
cialis, qui compotem me facere poterit. Si forte Dominatio Vestra me ducat, donec re-
sponderit Dominus Octavius, affirmo eius me approbationem susque deque habere: nam
seu venerit, seu manserit, desiderium meum tamen nunquam retardabit.

[...]

Imo ut me deficiant omnia, spero tamen non defuturum angulum aliquem in extremis
Mundi finibus, in quo vel herbarum radicibus, vel pauxillo salsae aquae vivam: nam si
Deus pro me, quis contra me?

[...]

Pluribus supersedeo, ne molestus sim. Nolae 7. Decembris 1584.

Je to nápadité využití historického dokumentu v beletristickém textu; ten pak vyznívá
mnohem živěji, než kdyby se v něm obsah dokumentu jenom povrchně reprodukoval.
Durych ale výslovně nesděljuje, že text Spinolova dopisu je převzatý z cizího zdroje. Čtenář
si může myslet, že je to autorova fikce, a badatel musí složitě hledat použitý pramen.

5.2. Modlitby *Pater noster* a *Salve Regina* (Boží duha)

Intertextuální začlenění cizího textu má v *Služebnících neužitečných* funkci doku-
mentární ilustrace, což odpovídá objektivizačnímu zaměření historické prózy. Ale Durych
využil tento postup i v tak subjektivně koncipovaném a výrazně lyrickém díle, jako je pró-
za *Boží duha*. Je to právě ve 4. kapitole, která tvoří jeden z dějových vrcholů. Hlavní po-
stavy – starý muž, který náhodou zavítal do vylidněné pohraniční vesnice po vyhnání Něm-
ců, a mladá dívka, která se při tomto odsunu stala obětí barbarského násilí a stále se ve
vsi skrývá – společně ukládají do hrobu rakev, která po chaotickém odchodu obyvatel zů-
stala nepohřbená v kostele. Když je vše hotovo, muž nad hrobem odříkává modlitby Otče
náš, Zdrávas Maria a Zdrávas Královno. Modlí se je latinsky; Durych zde dost velkoryse
spoléhá na jazykovou kompetenci a náboženské vědomosti čtenářů, ale tyto texty jsou na-
štěstí známé a porozumění je tudíž možné. Útržky modliteb jsou prokládány nevyslovený-
mi reflexemi, které ukazují, že muž se nemodlí mechanicky, nýbrž přitom rozjímá o sobě
a o svém vztahu k oné dívce:

Boží duha, s. 98–100:

Pater noster –

Ale už jsem byl v koncích a marně jsem uvažoval o tom, jaký je význam těch úvodních
slov. Což jsme byli teď sourozenci? Nebo snoubenci? Opravdu jsme teď byli sami na celém
světě?

[...]

Sicut in coelo –

Jistě se mi teď zdálo, že ji vidím už na obraze v knize života na vyvýšeném místě upro-
střed slávy. A co já? Co tu hledám! Co chci?

Panem nostrum –

Co to vlastně teď říkám? Dobře. Je to tak:

quotidianum –

Ale copak jsme neuměli? Mám tu opravdu zůstat, jíst s ní společný chléb, mít s ní
společný domov i společný hrob? A proč se tak třesu? Co to ve mně tak křičí, že i ústa to
opakují?

Da nobis –

Ach! Bylo by to snad i opravdu možno? Ona, hledící na mne z knihy života, nechápající svou skutečnou slávu, a já? Co jsem já? Vždyť se rouhám. Vždyť blázním. Co to na sebe přivolávám?

Et dimitte nobis –

Ale komu a co by mělo být odpuštěno? Jistě přece jen mně.

[...]

Salve, Regina –

Jistě znala aspoň první dvě slova, neboť sklonila hlavu a sepjaté ruce se pevněji semkly.

Mater misericordiae –

Zajíkl jsem se.

Vita dulcedo –

Zdalo se mi, že tu modlitbu nedokončím. Ještě jsem se však nevzdal –

– et spes nostra | – |

Přemáhal jsem se a přemáhal, zastavuje se, abych popadl dech, a zase pak pokračuje, až jsem vzlykl:

O Virgo –

Ale tu mi to už sevřelo hrdlo a začalo to mnou třást a vyvalily se mi slzy, a nechtěje, aby mi viděla do obličejů, padl jsem jí k nohám a objal jí paty a rozvzlykal jsem se, a nemoha popadnout dech, začal jsem líbat její střevice, ušpiněné prachem a rozšlapaným jílem [...]

Věty modliteb a mužovy myšlenky se antifonálně střídají a tím spoluvytvářejí gradaci závěru kapitoly. Muž během modlitby postupně začne vztahovat její obsah na momentální situaci a oslovení určená Panně Marii (*Salve Regina* > *Zdravas, Královno, Mater misericordiae* > *Matko milosrdenství, O Virgo* > *Panno*) v duchu adresuje přítomné dívce.

5.3. Žalmy podle Římského breviáře (*Rekviem*)

Meziřádková (dialogická) intertextuální kompozice byla uplatněna také v próze *Valdice* z tzv. menší valdštejské trilogie *Rekviem* (1930). Je to jeden z příkladů postupu, kdy struktura bohoslužby, přesněji řečeno určité liturgické modlitby, sloužila Durychovi jako rastr, do kterého umístil části svého vlastního sdělení a tím je spojil do řetězce výsledného textu. Tento postup napomáhá gradaci příběhu a připravuje jeho pointu.

Děj prózy *Valdice* je známý: švédský generál Banner právem silnějším vstoupí do klášterního chrámu ve Valdčích, kam byl pohřben nedávno zavražděný Valdštejn, a zatímco jeho sluhové čtvrtí Valdštejnovu mrtvolu, kartuziánští mniši poblíž otevřené krypty zpívají žalmy. Generál brzo zaregistruje obsah zpívaného textu a vycítí, že slova žalmů podivuhodně korespondují s jeho momentálním konáním. (V ukázce doplňujeme k citátům čísla žalmů.)

Rekviem, s. 87–96:

Ze sboru se ozvalo:

„...Přijdu-li do soužení, obživuješ mne, na hněv nepřátel mých posíláš ruku svou, a vysvobozuje mne vždy pravice tvá...“ (Ž 137,7)

Generál nerozuměl dobře slovům, jež ozvuk v chrámě činil těžce srozumitelnými, ale modlitba těch lidí ho v této chvíli naplňovala obzvláštním gustem.

[...]

V té chvíli mnich, který četl, pozdvihl svůj unavený hlas:

„Pane, vyzkoumal’s mne a seznal’s, ty znáš posazení mé a vstávání mé –“ (Ž 138,1–2)

Generál porozuměl. Usmál se povýšeně a dal znamení neodvolatelným posunkem.

„Excelence!“ vzkřikl kastelán, „což oživne-li a vstane-li!“

[...]

Víko padlo na zem. Ted’ mohli pánové sami poznati, co hlásal žalm stý třicátý osmý:

„Ty jsi chození mé a ležení mé pídí změřil –“ (Ž 138,3)

[...]

„Kam jen bych chtěl jít před duchem tvým, a kam před tváří tvou utéci? Kdybych vstoupil na nebe, tam jsi, kdybych si ustlal v propasti, i hle tu přítomen jsi; kdybych vzal křídla denice, bydělil u posledního moře, též tam ruka tvá povede mne, a držeti mne bude pravice

tvá. Řekl-li bych také: Snad tmy přikryjí mne a noční světlo bude pro mne! ani tmy neskryjí před tebou, noc jako den svítí, tma jako světlo jest – –“ (Ž 138,7-12)

Kastelán, slyše tato slova, jež chroptěl jeden z mnichů, zbledl jako by byl usvědčen ze lži.

[...]

Tu se ozval nářek kartusiánův:

„Vysvobod' mne, Pane, od člověka zlého, od muže ukrutného ty ochraňuj mne! –“ (Ž 139,2)

„Jděte jim říci, ať teď přestanou!“ rozkřikl se generál na kastelána. [...] Ale slova se ozývala dále:

„Kteříž smýšlejí zlé věci, kteří v srdci každého dne zdvihají boje! –“ (Ž 139,3)

Kastelán zacloumal nejbližším ramenem.

„- ostří jazyky své jak had, jed hada litého pod jejich rty bývá –“ (Ž 139,4)

„Jeho Excelence pan generál poroučí –“ křičel kastelán, cloumaje svítilnou.

Ale nářek se zdvihl ještě hlasitěji:

„Ostříhej mne, o Pane, od ruky nešlechetného, od muže ukrutného chraň mne, kteří vymejšlejí, kterak by podrazili nohy mé!“ (Ž 139,5)

[...]

A hlas odpovídal:

„Ať se sype vždy na ně uhlí řeřavé, ohněm sraž je do jam hlubokých, ať více nevstanou!“ (Ž 139,11)

Generál se zaposlouchal. Kastelán v kmitu bolestných světél spatřil jeho krutý úsměv.

„To mluví proti mně?“ tázal se kastelána.

Ten se ulekl.

„Ach, Bůh uchovej, Excelence!“

„Či proti tomuhle?“ ptal se generál dále, klepaje na rakev.

[...]

„Pojďte se rozloučit se svým patronem, chcete-li!“

Ale žádná kapuce se nepohnula, žádné světlo se neobrátilo od stránky s velikými písmeny, a ozvuk slov generálových byl pohlcen rozléhavým ozvukem slov skandovaných tak pomalu, jako by hlas odumíral ve smrtelném zápasu.

„Polož, o Pane, stráž ústům mým, hlídej dveří rtů mých – –“ (Ž 140,3)

[...]

Jen s disgustem naslouchalo panstvo pomalému pronášení slov, přerušovaných mezerami ponurého mlčení:

„Vyved' – ze žaláře – duši – mou – –“ (Ž 141,8)

Výběr žalmů ani jejich posloupnost nejsou náhodné. Citují se tu postupně úryvky ze žalmů 137 až 141 (podle číslování Vulgáty), a nahlédnutím do breviáře můžeme zjistit, že právě tyto žalmy – jenom s výjimkou prvního citovaného úryvku – se přednášejí těsně za sebou při pátečních nešporách (viz *Breviarium Romanum /pars verna/, 1929, s. 194n.*). Otázky vyvolává stránka jazyková. Mniši se modlili breviář zásadně latinsky. Že ho Durych uvádí v českém překladu, to se dá vysvětlit ohledem na čtenáře. Ale jak latinským žalmům rozuměly zúčastněné postavy? Generál Banner, i když Švéd a protestant, vzhledem k svému postavení a funkci pravděpodobně latinu ovládal; je to i naznačeno v pásmu vypravěče (*Generál nerozuměl dobře slovům..., Generál porozuměl...*). U dalších přítomných (generálova žena, kastelán jičínského zámku) znalost latiny nemůžeme předpokládat s jistotou. Vliv liturgického textu na kompozici této scény tedy můžeme prokázat, ale její jazykovou stránku bychom měli do určité míry chápat jako básníkovu licenci.

5.4. Biblický Zpěv Ezechiášův (Masopust)

Nejvýraznějším příkladem užití tohoto typu intertextuality je kapitola *Modlitba noční* z románu *Masopust*. Durych v ní cituje starozákonní text, který se tradičně nazývá *Zpěv Ezechiášův* a nachází se v knize proroka Izaiáše 38,10–20. Jeho jednotlivé věty si v duchu komentuje hlavní postava kapitoly, františkánský kněz pater Bedřich.

Historickou látku románu *Masopust* tvoří události z února 1611, kdy Prahu obsadilo vojsko pasovského knížete Leopolda. Protikatolicky naladěný dav Pražanů v reakci na to přepadal františkánský klášter na Novém Městě a v něm bestiálně povraždil čtrnáct mni-

chů. Kapitola *Modlitba noční* se odehrává v noci před tímto útokem. Františkáni v kostele konají pravidelnou modlitbu, jejíž součástí je taky Zpěv Ezechiášův. Před oltářem je přichystána k pohřbu rakev, ve které leží nejvyšší hofmistr Ferdinand Donín. Představený kláštera (kvardián) odcestoval do Vídně a zastupuje ho – ovšem se značnou nechutí – už zmíněný pater Bedřich. To je výchozí scénérie s typicky durychovskými rekvizitami.

Zpěv Ezechiášův má jméno po židovském králi z 8. století př. n. l. Ten v mladém věku smrtelně onemocněl, ale po intenzivních modlitbách byl Bohem uzdraven. V dotyčném zpěvu pak vyjádřil úzkost předčasně umírajícího i radost zázračně uzdraveného. Tento biblický text se stal později součástí breviáře (souboru povinných modliteb katolického duchovenstva) a v něm přichází na řadu právě v noci z pondělí na úterý, což odpovídá době děje dané románové kapitoly. Breviář se ovšem modlil latinsky, a Durych cituje Zpěv Ezechiášův taky latinsky, bez jakýchkoli vysvětlivek či překladu, což dost komplikuje porozumění celé kapitole, protože Zpěv Ezechiášův není všeobecně známý biblický úryvek. (Překlad a vysvětlivky chybí též v jediném posmrtném vydání *Masopustu* z roku 1969.)

Františkáni se tedy modlí už v očekávání nebezpečí a pater Bedřich vztahuje obsah každé pronesené věty na momentální situaci svou i svěřených spolubratřích. Místa, kde biblický Ezechiáš vyjadřuje předtuchu smrti, chápe pater Bedřich jako předpověď jejich vlastního mučednictví (v závorkách uvádím vlastní překlad latinského textu):

Masopust, s. 109–110:

Ego dixi: In dimidio dierum meorum vadam ad portas inferi. (Řekl jsem: Uprostřed svých dnů odejdu k branám podsvětí.)

Zapomněv (= pater Bedřich) náhle na bolest srdce, tázal se s nevhodnou uštěpačností, jak asi zpívá si dnes ve Vídni pater kvardián. Neřekl toho nahlas, prozradil to však úškleb, dlouhý a hořký.

Zpěv pokračoval.

Dixi: Non videbo Dominum Deum in terra viventium. Non aspiciam hominem ultra, et habitatorem quietis. (Řekl jsem: Neuvidím Pána Boha v zemi živých. Nespatřím už člověka, ani toho, kdo přebývá v pokoji.)

Buďsi, řekl si odevzdaně; to věděli nyní už všichni, zvláště pak on od té chvíle, kdy místo o studium a učené hádky musil se starati o celý dům. Každý pak ovšem měl být už připraven na to, aby se k branám smrti mohl odebírat bez zdržování a obtěžování jiných.

[...]

Uniklo zatím několik slov. Už končil se verš:

De mane usque ad vesperam finies me. (Od rána do večera mě ničíš.)

Buďsi, řekl si odevzdaně. Jenže to trvalo téměř tři dny.

Sperabam usque ad mane – (Čekal jsem až do rána –)

Ach, jak tedy nezáviděti apoštolům, kteří i na Hoře Olivetské zdřimli si aspoň na hodinu!

Analogie mezi osudy Ezechiáše a františkánů je až hrozivě nápadná. Pater Bedřich cítí odpovědnost za ostatní bratry, zvláště za ty nejmladší, a biblický text mu to varovně připomíná:

Masopust, s. 110–111:

Seděl tam jáhen bratr Jeroným, podjáhen bratr Kašpar, dva klerici minoristé Jakub a Kliment, pak klerik Jan, novic. Právě pak o nich se asi teď zpívalo z knih:

Sicut pullus hirundinis sic clamabo, meditabor ut columba – (Budu volat jako mládě vlaštovky, přemítat jako holubice –)

Přemýšlel. Snadno by mohli ti nedospělí se octnouti v rozpacích tak, že by povykovali jako mláďata vlaštovčí a točili by se jako holubi, kteří si nemohou vzpomenouti na svoje křídla [...]

Mnoho se napřemýšlel, jak naléztí nějaký způsob k záchraně bratřích svých nezkušených. Ti však jen naříkali:

Attenuati sunt oculi nostri, suspicientes in excelsum; Domine, vim patior, responde pro me! (Unavené jsou naše oči, když hledí vzhůru; Pane, trpím násilí, zastaň se mě!)

To tedy patřilo jemu; on přece byl jejich představeným, on měl teď odpovídati za ně.

Všimněme si, jak pater Bedřich aplikuje biblickou výpověď na sebe dokonce do té míry, že posouvá význam některých jejích prvků: např. slovo *Domine* má být oslovením Boha, ale on si představuje, že mladí bratři tak oslovují jeho samého; větu *responde pro me* (= zastaň se mě) si modifikuje ve smyslu *on měl ted' odpovídati za ně*. V těchto jeho reakcích se objevují fragmenty překladu citovaného textu (např. i zmínka o vlaštovkách a holubech), ale ty zase odhalí jenom čtenář znalý latiny.

Dál už Zpěv Ezechiášův pokračuje útěšně, ale patera Bedřicha přesto neutěší:

Masopust, s. 112:

Tu autem eruisi animam meam, ut non periret, proiecisti sub tergum tuum omnia peccata mea. (Tys tedy vytrhl mou duši, aby nezahynula, za svá záda jsi hodil všechny mé hříchy.)

Jak se měl z toho potěšiti, maje tu čtrnáct osob, z nichž přece by vyrvali chtěl ze spárů smrti aspoň jednu, dvě, tři –

Ospravedlňoval zajisté úmysl tento Zpěv Ezechiášův:

Quia non infernus confitebitur tibi, neque mors laudabit te: non expectabunt, qui descendunt in lacum, veritatem tuam. (Vždyť podsvětí tě nebude slavit, ani smrt tě nebude chválit: ti, kdo sestupují do propasti, budou očekávat tvou věrnost.)

Jak hořké bylo by však sestupování do jezera, kdyby se ukázalo, že ze čtrnácti nebude ušetřeno ani jediného!

Pater Bedřich se tedy nezbaví starostlivých myšlenek; naopak – optimistický závěr modlitby k nim tvoří ironický protiklad:

Masopust, s. 112–113:

Tu plesati počal Zpěv Ezechiášův:

Vivens vivens ipse confitebitur tibi – (Živý, jenom živý tě bude slavit –)

Ucítil pater Bedřich, jak v ústech mu zestydla slina.

– *sicut et ego hodie.* (– jako i já dnes.)

To tedy bylo už trpké až k potměšilosti. To měl by dnes s chutí zpívat pater kvardián ve městě Vídni.

Ironie ostatně prostupuje všechny autorské komentáře k biblickému textu. V posledně uvedené pasáži je opět založena na posunu významu: slova *vivens a ego* narážejí na patera kvardiána, který pobývá v bezpečí ve Vídni.

Zpěv Ezechiášův takto prochází celou kapitolou a tvoří i její pointu. Závěrečná věta je využita též ke zvukomalebnému efektu:

Masopust, s. 113:

Zhroutil se pater Bedřich [...] Nevšímal si už svícnu a svěc a příkrovu drahocenného, pod kterým odpočíval pan Ferdinand Donín. Kajicně želel své roztržitosti, vraceje se k Zpěvu Ezechiášovu. Jen zuby mu cvakly:

Domine, salvum me fac! (Pane, zachraň mě!)

Celá kapitola je anticipační; skládá se z náznaků očekávaných událostí, které se pak skutečně staly a jsou líčeny v následujících částech románu. Jedním z náznaků jsou myšlenky patera Bedřicha při pohledu na modlíciho se kuchaře Kryštofa: *Ten to byl, který i v refektáři se staral jen o to, jak by jim zkazil chuť k jídlu, pohlížeje na ně už jen jako na berany, jež třeba už zabít rychle, stáhnouti z kůže a vyvrhnouti. Ten říkal jim bez ostychu, že budou to všichni, všichni.* (*Masopust*, s. 111.) Dále je to vize patera Bedřicha nad vystavenou rakví Ferdinanda Donína: *Co si jen počne, až přijdou ty věci, pan Ferdinand Donín? S třesením viděl, jak strháván bude příkrov ten aksamitový, jak bez slávy vyvalí se mrtvola z rakve a bude tu ležeti nahý.* (*Masopust*, s. 113.) Taky nenápadná větička o bratru Didakovi, který *dobře znal skryše pod střechem chrámu a obratně lezl až na samou věž* (*Masopust*, s. 111), je záměrná předpověď: bratr Didak byl pak při útoku opravdu shozen ze střechy. Ale nejvýrazněji tuto anticipaci vyjadřují vnitřní reakce patera Bedřicha na Zpěv Ezechiášův. Intertextualita tu slouží k tomu, že celá kapitola je důmyslně komponována a virtuózně vypointována. Je to podle mého názoru jedna z nejzdařilejších kapitol románu

Masopust, který jinak jako celek je vystavěn dost asymetricky. Vyznění kapitoly je bohužel limitováno tím, nakolik si čtenář poradí s latinskými citáty a s biblickými reáliemi, zvláště když schází autorský i redakční komentář.

Intertextualita u Jaroslava Durycha, přesněji řečeno textová koláž vlastních a cizích formulací v jeho dílech, není zatím soustavně zmapována. A vidíme, jak by to bylo užitečné pro interpretaci Durychových textů i pro jejich čtenáře.

Text je zkrácená verze kapitoly v knize *Básnický jazyk Jaroslava Durycha*, která právě vychází v Nakladatelství H & H Vyšehradská Jinočany s vročením 2009.

Citovaná díla:

- Beckovský, Jan František, *Poselkyně starých příběhův českých* (ed. Antonín Rezek), Praha, Dědictví svatého Prokopa 1880, 2. díl, svazek 3.
 Durych, Jaroslav, *Bloudění*, Praha, Ladislav Kuncíř 1929.
 Týž, *Boží duha*, Praha, Československý spisovatel 1969.
 Týž, *Kouzelný kočár*, Praha, Torst 1995.
 Týž, *Masopust*, Praha, Melantrich 1938.
 Týž, *Paní Anežka Berková*, Praha, Ladislav Kuncíř 1931.
 Týž, *Rekviem*, Praha, Ladislav Kuncíř 1930.
 Týž, „Rudolf Aquaviva“, *Řád 2*, 1934–35, č. 8.
 Týž, *Váhy života a umění*, Praha, ??? 1933.
 Týž, *Služebníci neužiteční*, Praha, Argo 1996.
 Římský *misál*, Praha, Vyšehrad 1945.
 Tanner, Matěj, *Societas Iesu usque ad sanguinis et vitae profusionem militans*, Praha 1675.
 „Z knihy pamětí Starého Města pražského“ (ed. K. J. Erben), *Časopis Českého museum 27*, 1853, s. 713–714.

Poznámky:

- 1 Viz *Encyklopedický slovník češtiny*, Praha, NLN 2002, s. 184; Jiří Homoláč, *Intertextovost a utváření smyslu v textu*, Praha, UK 1996; Josef Hrbáček, *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*, Praha, Trizonia 1994.
- 2 Jiří Homoláč vymezuje „jazykově, popř. stylově nesourodý text“ jako jeden z druhů možných signálů aluze; viz jeho studii „Aluze v slovesných textech uměleckých“, *Slovo a slovesnost 50*, 1989, č. 4, s. 290.
- 3 „Bloudění českého románu historického“, *Lidové noviny* 38, 12. 1. 1930, č. 20, s. 9.
- 4 Viz mj. *Breviarium Romanum /pars verna/*, Ratisbonae, ??? 1929, s. 239–240.
- 5 „Ignis lentus, oheň pomalý“, *Literární noviny* 8, 1997, č. 15, s. 6.
- 6 Literární archiv Památníku národního písemnictví, fond Jaroslav Durych, karton 25/1/1.